

Карл Маркс як соціолог: з нагоди 200-ліття від дня народження класика

200 років тому, 5 травня 1818 року в невеликому німецькому містечку Трирі народилася людина, котра не тільки обгрунтувала революційно новаторські підходи в науках про суспільство, а й подальшим неоднозначним впливом своїх ідей і навіть їхнім соціально-практичним утіленням суттєво змінила перебіг суспільного розвитку від початку ХХ століття.

Карл Маркс по праву належить до плеяди класиків соціології, утворюючи разом з Е.Дюркгаймом і М.Вебером хрестоматійну трійку фундаторів нашої науки. Проте соціологічна ідентичність Маркса видається не зовсім очевидною, почасти тому, що він сам навряд чи назвав би себе “соціологом”. Хоча дизайн нової “позитивної” науки про суспільство був уже окреслений О.Контом, сама соціологія за часів Маркса лише починала артикулювати власний дисциплінарний голос (на момент смерті Маркса у 1883 році Е.Дюркгайму та Г.Зимелю було по 25 років, а М.Веберу — лише 19). До того ж сам Маркс у своїй творчій еволюції та наукових інтересах був якщо не універсальним, то, як зараз сказали би, *мультидисциплінарним* мислителем: не лише соціологія, а й сучасні філософія, історія, політична і, ясна річ, економічна науки багато в чому зобов’язані йому розвитком своїх ідей, методів та підходів.

Марксозна революційна (і не тільки в метафоричному сенсі) парадигма в розумінні, пізнанні та перетворенні суспільства справді претендує на універсальність, якщо не тотальність. Одначе саме в цій самій тотальності (що вочевидь походить від раннього захоплення Маркса філософськими абсолютами його співвітчизника Гегеля) і криється найуразливіший і найсуперечливіший смисл його теорії, що розмиває грань між наукою та ідеологією й у своєму послідовному практичному втіленні веде, як показала історія ХХ століття, до неоднозначних і навіть небезпечних соціальних експериментів. Насправді, ані Вебер, ані Дюркгайм, ані інші видатні соціологи все ж не претендують на “-ізми”. Цей характерний для ідеологій суфікс ми застосовуємо тільки до теоретичної спадщини Маркса.

Так чому К.Маркс усе одно соціолог або, точніше, в чому соціологічність його ідей і яких саме? Наведу кілька, на мій погляд, найважливіших аргументів.

По-перше, чимало праць Маркса, особливо в період його зрілої творчості, соціологічні у своїх позитивістських орієнтаціях — зокрема в тому розумінні позитивізму, яке орієнтує дослідника на реально поцейбічні, об’єктивно матеріалістичні і каузально детерміністські аспекти суспільних

відносин з усіма перевагами, але разом і з обмеженостями такого підходу. Маркс вбачає в історії та соціальній еволюції людства передусім не зовнішні прояви, як у випадку хронік піднесення й занепаду імперій, зміни монархічних династій, війн за престолонаслідування тощо, а виробничо-економічні детермінанти цих процесів, виходячи з того принципу, що є широко відомим як “історичне розуміння історії” і слугує методологічним підґрунтям “історичного матеріалізму”. Як очевидець сучасної йому суспільної динаміки він спостерігає й аналізує трансформацію традиційного суспільства в модерне як закономірні перетворення у сфері виробництва, відносин власності та розподілу із супутніми цьому процесу класовою боротьбою та конфліктами.

Соціальна структура суспільства, соціальні класи і класова боротьба — це, мабуть, наступний важливий предметний аргумент щодо класичного внеску Маркса в соціологію. Власне, вся соціально-структурна проблематика в сучасній соціології, включно з актуальними темами соціальних і глобальних нерівностей, домінацій, експлуатацій та геополітичних залежностей, бере початок від Марксового класового аналізу суспільства. Держава, за Марксом, є апаратом інституціонально зорганізованого насильства і контролю одного (панівного) класу над іншими (пригнобленими). Класові відносини, вкорінені у групових економічних інтересах і відносинах власності, класова боротьба і революції утворюють перманентний конфліктний чинник подальшого розвитку суспільства. Таким чином, Маркс заклав також підвалини конфліктологічної парадигми в соціології.

І нарешті, дослідження природи капіталу і походження додаткової вартості Марксом як класична квінтесенція його теорій — це також і соціологічне дослідження буржуазних суспільних відносин, утім, узятих у Маркса в перетворених формах соціальної нерівності, експлуатації й товарно-грошових відносин.

Однак саме у своїх дослідженнях капіталізму і буржуазного суспільства позитивістський раціоналізм Маркса втрачає свою послідовність, його економічний детермінізм перетворюється на самодостатній конструкт, соціологічний аналіз обмежує свій фокус і збіднюється, випускаючи з поля зору все суспільне багатоманіття: марксизм долає грань, що відокремлює науку від політичної ідеології. У суперечності зі своєю діалектикою суспільних трансформацій Маркс обґрунтовує вчення про комунізм як найвищу мету і кінцеву зупинку людського розвитку і про пролетаріат з його диктатурою як класовий деміург цього революційного суспільного перетворення. Тим самим Маркс пропонує якщо не повною мірою нову політичну релігію, то ідеологізовану доксу, в якій мало спільного з наукою.

Насправді Маркс, захоплений телеологією своєї схеми прийдешнього комуністичного майбутнього, завзято відмовлявся сприймати різнофакторну, не тільки економічну, динаміку капіталізму і буржуазного суспільства. Там, де вже марксист А.Грамші розрізняв відносну автономність громадянського буржуазного суспільства, Маркс бачив лишень однобічну картину класового державного панування й економічної експлуатації. Реалістичну прозаїчність буржуазних відносин він емоційно таврує як суспільство обмежених бюргерів і філістерів, не придатних у своїх соціальних ролях для ко-

муністичної революції. Критично атакуючи капітал, дослідження якого (та й саме фізичне існування Маркса і його сім'ї) багато в чому забезпечувалося його другом і соратником, а також, за соціально-класовою іронією, Манчестерським текстильним фабрикантом Фридрихом Енгельсом, Маркс недооцінював доволі гнучкий потенціал до трансформацій, запас міцності й деякі переваги капіталістичного виробництва, такі як конкурентні стимули його розвитку. До речі, наш співвітчизник, один із фундаторів вітчизняної соціології М.І.Туган-Барановський, котрий сам був “легальним марксистом” на ранньому етапі своєї творчості, також критикував Маркса за його недооцінювання потенціалу кооперативних форм капіталу і перспектив соціальних солідаристських відносин на цих засадах.

Але найбільш суперечливим і неоднозначним аспектом Марксової теоретичної спадщини є його претензія на революційно-радикальну зміну світу — відповідно до парадигмального повороту, артикульованого ще молодим Марксом у його знаменитій 11-й тезі про Фюєрбаха (*“філософи лише по-різному пояснювали світ, але справа полягає в тому, щоб змінити його”*). Марксизм, перетворений на ідеологічну догму і потім трансформований В.Леніним в інструментальну політичну технологію захоплення влади шляхом пролетарської революції, диктатури та комуністичного тоталітаризму, політичної монополії й адміністративно-командної модернізації став від 1917 року реальною соціальною практикою на одній шостій частині планети. До слова, пролетарська революція в тодішній Російській імперії, до складу якої входила і Україна, не відповідала теоретичним постулатам Маркса, який передбачав революцію радше в країні передового капіталізму із розвитим робітничим класом — такої, приміром, як Англія того часу. Те, що цей грандіозний соціальний експеримент відбувся в Російській імперії, переважно аграрній країні з її ще, в різних аспектах, домодерним суспільством, — багато в чому результат методологічного коригування марксизму з боку В.Леніна і більшовицької політичної інструменталізації Марксової теорії.

Був також інший бік успішної політичної адаптації історичного комуністичного експерименту в Росії. Киянин Микола Бердяєв, який небезпідставно вбачав релігійний характер марксизму, пояснював успіх російського більшовизму його взаємодоповняльною констеляцією із “релігійним духом російського народу” і великою відповідністю “російським методам управління і владарювання насильством”.

Важкий і тривалий комуністичний соціальний досвід, трагічний мартиролог мільйонів людських життів, принесених у жертву заради торжества комуністичних ідеалів, суцільна політична догматизація марксизму-ленінізму як єдино правильного вчення — все це реальні історичні чинники, котрі в нашому вітчизняному контексті й досі завадять об'єктивно неупередженому ставленню і до самого Маркса, і до його теоретичної спадщини.

До того ж у вітчизняній соціології є свої історичні рахунки з марксизмом-ленінізмом. Формування соціологічної науки в Україні під впливом європейських соціологічних ідей було фактично згорнуто від кінця 1920-х років, коли історичний матеріалізм уже міцно утвердився як монопольна наукова методологія. У радянський час лише від початку 1960-х з'являються перші ознаки відродження соціологічного знання і досліджень, які, втім,

залишаються під неослабним ідеологічним контролем, перебуваючи у сфері монопольної методологічної домінації марксистсько-ленінського історичного матеріалізму. Це відповідало упередженням влади на адресу соціології як “буржуазної науки” або, в найліпшому разі, її уявленням про прикладну “другосортність” соціологічних досліджень.

Звідси цілком зрозуміла і подальша крайність у розвитку посткомуністичного соціогуманітарного дискурсу — від універсальної догматизації марксизму до якщо не повного наукового табування Маркса, то принаймні ігнорування чи забуття багатьох його конструктивних ідей і підходів. Для вітчизняної соціології подолання болісного комплексу “відчуження від Маркса” багато в чому відбувається і через діалогічну взаємодію, а також теоретичні рецепції головних тенденцій розвитку світового соціологічного знання. У ньому теоретична спадщина Маркса, актуалізована сучасним розвитком численних *нео-* і *постмарксистських* концептуальних підходів, як і раніше, посідає своє заслужене і визнане місце в полі “центральної” соціологічної класики.

200-ліття К.Маркса, що його відзначають у світі цього року, — чудовий привід не тільки для продовження процесу відновлення в нашому контексті його безумовної соціологічної класичності, а й для публікацій у нашому часопису цього року, починаючи з поточного числа, циклу матеріалів, що віддзеркалюють сучасні рефлексії й нові актуалізації ідей марксистської соціології.

ВІКТОР СТЕПАНЕНКО